

بازگشایی مفهوم جن در قرآن و تطبیق آن با نگاره مولانا و دیو آب در نسخه ثواقب المناقب بر اساس نقد اسطوره‌های نورتروپ فرای*

سودا ابوالحسن مقدمی** * بهمن نامور مطلق***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۹/۶/۲۲

تاریخ پذیرش: ۹۹/۹/۱۰

صفحه ۶۷ تا ۷۷

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

اسطوره‌شناسی یکی از راه‌های اسطوره‌شناسان برای ارتباط میان دو جهان متنی و غیرمتنی و همچنین تحلیل جهان نشانه‌ای بوده است. بر اساس نظریه نقد اسطوره‌های نورتروپ فرای، کتاب مقدس رمزکل است و رمزگشایی آن رمزگشایی از کل رمزهای هستی، تلقی می‌گردد. بنابراین قرآن نیز برای مسلمانان رمزکل است و برای رمزگشایی از مفاهیم روایت‌های عرفانی و دینی شخصیت‌های اسطوره‌های در جهان اسلام و بازتاب آنها در نگاره‌ها می‌بایست از قرآن و تفاسیر آن بهره برد. با توجه به تعاریف فرای از اسطوره، مولانا نیز اسطوره‌ای در جهان عرفانی اسلام است که برای بازگشایی از مفاهیم کرامات او می‌توان از داستان‌های قرآن بهره برد. هدف این مقاله اثبات این فرضیه است که موجودی که در داستان مولانا آمده و در نگاره‌ها نیز تصویر شده، نه دیو آب و نه خداوندگار آب بلکه از تبار جنیان است و این فرضیه با توجه به آیات قرآنی به اثبات می‌رسد. این مقاله ویژگی جنیان را در قرآن و تفاسیر بررسی کرده و مصداق تصویری آن را در نگاره مولانا و دیو آب در دو نسخه مصور ثواقب المناقب تحلیل کرده است. در همین راستا سؤالات این پژوهش چنین است: ۱. تا چه اندازه از ویژگی‌های داستان اسطوره‌ای از دیدگاه نقد اسطوره‌های فرای، در حکایات مولانا و دیو آب در نسخه ثواقب المناقب، قابل تطبیق است؟ ۲. ویژگی‌های ذکر شده در رمزکل قرآن در باب جنیان تا چه میزان در نگاره‌های مولانا و دیو آب مصداق صوری پیدا کرده است؟ روش تحقیق در این پژوهش روش توصیفی-تحلیلی است و اطلاعات به روش کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده و تصویر نسخه مصور توپ قاپی استانبول، توسط نگارنده از موزه مذکور خریداری شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد با توجه به آنچه که در آیات و تفاسیر قرآن در رابطه با ویژگی‌های جن و چگونگی ارتباط آنها با اولیای مقرب خداوند ذکر شده، تصویری که در نگاره‌ها آمده، نه دیو آب بلکه یک جن است. همچنین ویژگی‌های رفتاری و ظاهری آن نیز این موضوع را تایید می‌کند بطوری که این جن، مسخر مولانا شده، اسلام آورده و توبه کرده است.

کلیدواژه‌ها

نسخه خطی، ثواقب المناقب، نگاره مولانا، نقد اسطوره‌ای، نورتروپ فرای، جن

* این مقاله مستخرج از درس دوره دکتری با عنوان «زبان و بیان هنرهای اسلامی معاصر» می‌باشد که توسط نویسنده دوم در دانشگاه هنر اسلامی تبریز انجام گرفته است.

** دانشجوی دکتری هنرهای اسلامی-دانشگاه هنر اسلامی تبریز. (نویسنده مسئول) Email: s.abolhasan@tabriziau.ac.ir

*** نویسنده مسئول، دانشیار و عضو هیئت علمی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی Email: b_nmotlagh@sbu.ac.ir

مقدمه

در منابع ادبی و قرآنی آمده و آنچه که در نگاره‌ها تصویر شده، بدست می‌دهد.

روش تحقیق

روش پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای بوده و فایل اسکن شده تصویر نسخه مصور توپ قاپی استانبول، توسط نگارنده شخصا از موزه مذکور خریداری شده‌است. برای دستیابی به پاسخ سوالات، در طی مقاله حاضر، نخست، تبارشناسی واژه جن در قرآن و روایات بررسی می‌شود و سپس با معرفی دو نسخه مصور از ثواقب المناقب و تحلیل دو نگاره‌ی مولانا و دیوآب، میزان مطابقت مفهوم قرآنی جن در نگاره‌ها مورد مطالعه و شناسایی قرار می‌گیرد. جامعه آماری تنها دو نگاره مولانا و دیوآب در دو نسخه مصور مذکور می‌باشد و بنابراین تعداد نمونه‌ها به همین دو نگاره موجود تعمیم داده می‌شود. روش تجزیه تحلیل نگاره‌ها نیز بصورت تجزیه تحلیل کیفی می‌باشد.

پیشینه تحقیق

پیشینه تحقیق این پژوهش را میتوان در سه دسته طبقه بندی کرد که منابع برای هر بخش در زیر به تفکیک معرفی شده‌است.

بخش اول مربوط به پژوهش‌هایی است که در رابطه با نگاره‌های مولانا در نسخه‌های مصور ثواقب المناقب انجام گرفته‌است. در منابع فارسی می‌توان به مقاله "تصویر زندگی مولوی در نگاره‌های ثواقب المناقب" نوشته فاطمه ماهوان اشاره کرد که در سال ۱۳۹۶ در همایش متن پژوهی ادبی ارائه شده‌است. این مقاله تمام ۲۹ نگاره نسخه مصور مورگان را از نظر ترکیب بندی، بررسی و توصیف کرده است. در این مقاله بعد از اشاره به نسخه ثواقب المناقب و شرح حالی از مولف آن، به چهره‌نگاری مولانا و سایر عرفای تصویر شده در این نسخه مصور پرداخته‌است. این نسخه از جهت آشنایی با نگاره‌های نسخه مصور مورگان منبع خوبی به شمار می‌رود. بخش دوم در رابطه با پژوهش‌های مرتبط با نقد اسطوره‌ای یا رمز کل فرای در حوزه هنری می‌باشد. در این بخش منبع قابل ذکری جز کتاب "اسطوره و اسطوره شناسی نزد نورتروپ فرای از کالبد شناسی نقد تا رمز کل" نوشته نامور مطلق (۱۳۹۳)، وجود ندارد. در این کتاب نویسنده بعد از توضیح در مورد اسطوره شناسی فرای و نظریه رمز کل او، در تلاش است با نمونه‌های ادبی و هنری این نظریه را برای خواننده قابل فهم کند. بخش سوم در ارتباط با پژوهش‌های صورت گرفته در مورد نسخه‌های ادبی ثواقب المناقب است. این بخش بیشتر معطوف به نسخه‌های متفاوت ویرایش شده نسخه فارسی ثواقب المناقب و ترجمه ترکی آن می‌باشد. در مورد منابع فارسی می‌توان

با توجه به نظریه نورتروپ فرای، قرآن برای مسلمانان رمز کل است و برای رمزگشایی از مفاهیم روایت های عرفانی و دینی و شخصیت‌های اسطوره‌ای در جهان اسلام و بازتاب آنها در نگاره‌ها می‌توان از قرآن و تفاسیر آن بهره برد. با توجه به تعاریف نورتروپ فرای از اسطوره، مولانا نیز اسطوره ای است در جهان عرفانی اسلام که برای بازگشایی از مفاهیم کرامات او می‌توان از داستان‌های قرآن بهره برد. بر این اساس، قرآن کریم نیز رمز کل جامعه مسلمانان می‌باشد و برای بازگشایی رموز نگاره‌های دینی مذهبی هنرمندان مسلمان می‌بایست به قرآن و تفاسیر معتبر آن مراجعه کرد. از نظر فرای فهم استعاری همان درک معنوی است، او عقیده دارد که تاویل جامع کتاب مقدس حاصل قرائت توأمان لفظی و استعاری است. این مقاله در تلاش است با استفاده از رویکرد نقد اسطوره‌ای و رمز کل نورتروپ فرای مفهوم جن را در قرآن بررسی کند و آن را با تصویرش در نگاره‌های مولانا و دیوآب در دو نسخه مصور ثواقب المناقب مطابقت دهد.

نسخه ثواقب المناقب تالیف عبدالوهاب بن جلال الدین محمد همدانی (ق. ۵۹۴۷ق) است که دارای دو نسخه مصور می‌باشد که یکی به سال ۵۹۹۸ق با ۲۹ نگاره تصویرسازی شده که اکنون در موزه مورگان نیویورک به شماره "ام ۴۶۶" نگهداری می‌شود و نسخه مصور دوم به سال ۱۰۰۸ق با ۲۲ نگاره تصویرسازی شده که اکنون در موزه توپ قاپی استانبول به شمار "روان ۱۴۷۹" نگهداری می‌شود از هر دو نسخه، نگاره مربوط به مولانا و دیوآب انتخاب شده‌است.

هدف از ارائه مباحث بیان این نکته است که با توجه به تفاسیر قرآن، در رابطه با جنیان و تطبیق آن با آنچه که در نگاره‌های دو نسخه مصور ثواقب المناقب آمده، آن موجودی که به عنوان دیوآب و یا خداوندکار آب در متن اصلی داستان مطرح شده است، دارای ویژگی‌هایی از تبار جنیان است.

سوالات اصلی عبارتند از: ۱. تا چه اندازه از ویژگی‌های داستان اسطوره‌ای از دیدگاه نقد اسطوره‌ای فرای، در حکایات مولانا و دیوآب در نسخه ثواقب المناقب، قابل تطبیق است؟ ۲. ویژگی‌های ذکر شده در رمز کل قرآن در باب جنیان تا چه میزان در نگاره‌های مولانا و دیوآب مصداق صوری پیدا کرده‌است؟

ضرورت و اهمیت تحقیق در آن است که با وجود اهمیت بسیار زیاد مولانا در ادبیات ایرانی، متاسفانه در نگاره‌های مکاتب مختلف ایرانی، به ندرت به تصویرسازی مولانا و کرامات او پرداخته‌اند در حالیکه این موضوع در مکتب عثمانی به کرات دیده شده، بنابراین تحلیل نگاره‌های مولانا در مکتب عثمانی، می‌تواند راهگشای نگارگران ایرانی باشد و همچنین فرصت مناسبی برای مطالعه و مقایسه آنچه که

یا رب‌النوع و موجودی الهی مربوط می‌شود. با بررسی محتوا معلوم می‌گردد که اسطوره داستانی نیست که فقط برای داستان‌گویی نقل شود بلکه داستانی است که بعضی خصایص جامعه‌ای که اسطوره بدان تعلق دارد را گزارش می‌کند" (فرای، ۱۳۷۸: ۱۰۲). از نظر فرای اساطیر به شکل سلسله داستان‌های متوالی‌ای که متضمن الزامات اخلاقی و فلسفی واضحی هستند، حکایت می‌شوند. یعنی اساطیر می‌توانند تمثیلاتی که حقایق اخلاقی یا فلسفی را تصویر می‌کنند، تعبیرکنند. فرای تاکید می‌کند که "اساطیر بدنه اصلی چیزی که وحی و مکاشفه می‌تواند نامید را فراهم می‌آورند" (همان، ۱۰۵). فرای وجه تمایز روایت اسطوره‌ای را جنس و سرشت قهرمان آن می‌داند. بطوریکه اگر قهرمان به لحاظ سنخی و نوعی، برتر از دیگر آدم‌ها و نیز برتر از محیط آنها باشد، از ایزدان است و داستان وی اسطوره می‌باشد. البته مراد او از اسطوره، معنای متداول آن در عرف زبان نیست که بر امری خیالی و غیر واقعی دلالت می‌کند. اسطوره در معنای ثانوی از نظر فرای به داستان‌هایی که دلالت خاصی دارند، اطلاق می‌شود. "از این جهت این داستان‌ها لاهوتی به شمار می‌روند و از داستان‌های ناسوتی متمایز می‌شوند و جزیی از آنچه را که در سنت کتاب مقدس به وحی مرسوم است را می‌سازد" (فرای، ۱۳۷۹: ۱۷۳). در واقع با تعاریف فرای از اسطوره و داستان‌های اسطوره‌ای در ادبیات، حکایات مولانا را نیز می‌توان جز ادبیات اسطوره‌ای به شمار آورد و از آنجایی که مولانا شخصیتی عرفانی و مذهبی به شمار می‌رود، برای بازگشایی مفاهیم حکایات او (در این پژوهش مولانا و دیو آب) می‌توان از نظریه رمز کل فرای بهره برد. چراکه از نظر فرای کتاب مقدس رمز کل است. به عقیده فرای کل تاریخ بشر در ساختار کتاب مقدس لحاظ شده اما باید آن را نه به مثابه کتابی تاریخی، که به منزله اثری اسطوره‌ای مطالعه کرد. در واقع نقد اسطوره‌ای رویکردی میان رشته‌ای و از رویکردهای اصلی نقد ادبی معاصر است. با توجه به اهمیت کاربرد این روش در شناخت ارزش‌های ناخودآگاهانه متن و تحلیل سطوح نمادین آن، متونی که حاوی ارزش‌های اساطیری یا نمادگرایانه هستند، برای تحلیل با این شیوه قابلیت بیشتری دارند. در بررسی متون، منتقد اسطوره‌ای می‌کوشد در گام اول رمزها و نمادهای آشکار و پنهان موجود در ساختار متن را کشف کند. به تعبیر فرای، منتقد برای رسیدن به تحلیل خود، حرکتی استقرایی را به سوی کشف و ترسیم کهن الگو انجام می‌دهد (Frye and Denham, 2007: 197). بنابراین با توجه به تعریف اسطوره از دیدگاه فرای مشخص شد که مولانا و داستان‌های او را در رده داستان‌های اسطوره‌ای می‌توان قرار داد و با توجه به نظریه رمز کل فرای که انجیل برای مسیحیان رمز کل است، از نظر پژوهشگر، قرآن نیز برای مسلمانان رمز کل است و برای تحلیل داستان‌های

به مقاله عارف نوشاهی اشاره کرد که در سال ۱۳۸۰ تحت عنوان "ثواقب المناقب اولیا الله مأخذی فراموش شده درباره مولانا و مولویه" نوشته‌است. نوشاهی در این مقاله درباره اهمیت این نسخه ارزشمند و موضوعاتی که در باب مولانا در این نسخه ذکر شده، اشاره کرده‌است. منابع ترکی نیز اکثراً شامل ترجمه ترکی نسخه اصلی کتاب و همچنین ترجمه مقاله عارف نوشاهی است. یکی از ترجمه‌های مقاله عارف نوشاهی را دکتر نجدت توسون ۷ (۲۰۰۵) انجام داده‌است. از دیگر منابع ترکی به عنوان نمونه می‌توان به مقاله پروفیسور آیان ۸ اشاره کرد که در سال ۲۰۱۹ در کنفرانس بین‌المللی مرتبط با مولانا با عنوان "ثواقب المناقب و مولانا" ۹ ارائه شده‌است. در این مقاله نویسنده در مورد نسخه‌های مختلف ترجمه شده ترکی ثواقب المناقب صحبت کرده و سپس اشاره می‌کند که هر کدام از این نسخه‌های خطی هم اکنون در کدام موزه نگهداری می‌شوند. با توجه به پیشینه ذکر شده، مسئله و روش این تحقیق در هیچ کدام از پژوهش‌های ذکر شده، مطرح نشده‌است.

اولین منبع، رساله دکترای "هسنا هارال" ۲ با عنوان "داستان زندگی مولانا در مینیاتور عثمانی: در مناقب عارفین و ترجمه ثواقب المناقب ۳" است که با راهنمایی پروفیسور بانو ماهر ۴ در دانشگاه معمار سینان استانبول در سال ۲۰۱۵ انجام گرفته‌است. این رساله، در مورد تصویرسازی مولانا در نگارگری عثمانی و با تاکید بر نسخه عارفین، سیر پژوهش را پیش می‌برد. این پژوهش از جهت آشنایی با تاریخ نگارگری عثمانی و زندگی مولانا منبع خوبی می‌تواند باشد ولی نگاره‌های مربوط به زندگی مولانا در حد توصیف باقی مانده و تحلیلی در باب ساختار یا مضمون آثار صورت نگرفته‌است. مقاله عمر یوجلر ۵ با عنوان "چه چیزهایی که در مینیاتورهای عثمانی اشاره نشده" ۶ می‌باشد که در مورد کرامات مولانا و تصویرسازی آن با استفاده از ارجاع مقاله به پایان نامه ذکر شده، تالیف شده‌است. به عبارت دیگر این مقاله خلاصه‌ای از پایان نامه ذکر شده است و اطلاعات جدیدی در این خصوص به خواننده نمی‌دهد.

به عبارتی، وجه تمایز پژوهش حاضر با ادبیات پژوهشی موجود در این است که این پژوهش با رویکرد نقد اسطوره‌ای و رمزکل نوتروپ فرای در تلاش است مصداق تصویری مفهوم جن در قرآن را در دو نگاره مولانا و دیو آب بررسی و تحلیل کند.

مبانی نظری پژوهش

در مورد پژوهش حاضر از دو جهت مبانی نظری آن را می‌توان مورد توجه قرار داد. اول تعریف اسطوره و داستان اسطوره‌ای و سپس تعریف رمز کل از دیدگاه فرای. از نظر فرای "اسطوره به ساده‌ترین و معمول‌ترین معنا، نوعی سرگذشت یا داستان است که معمولاً به خدا

اسطوره‌های (در اینجا مولانا) میتوان از رمز کل قرآن بهره برد به عبارت دیگر برای تحلیل داستان‌های اسطوره‌های مشابه‌ای که در قرآن و سپس در ادبیات آمده، می‌توان از آن بهره برد. یعنی با توجه به نظریه فرای در رابطه با رمز کل، می‌توان برای بازگشایی مفاهیم نگاره‌های مذکور، از آیات قرآن و تفاسیر آن بهره برد.

نقد اسطوره‌های و رمز کل نورتروپ فرای

اسطوره شناسان به طور دائم میان جهان متنی و جهان واقعی در گذر بودند و می‌کوشیدند تا این جهان‌های منفصل را به یکدیگر متصل کرده و راه‌هایی نه فقط برای شناخت و تحلیل جهان نشانه‌ای بلکه برای جهان واقعی نیز ارائه کنند، به بیان دیگر اسطوره شناسی همراه با تحولات جامعه می‌کوشد تا به جهان متنی و جهان واقعی به طور همزمان توجه کند، یا دستکم می‌توان گفت که بخشی از اسطوره شناسی می‌کوشد خود را به ادبیات و هنر محدود نکرده و نه فقط برای جهان متنی بلکه برای جهان واقعی (اجتماعی، سیاسی...) نیز تحلیل داشته باشد. از جمله اسطوره شناسانی که نقد اسطوره‌های او دارای اهمیت است، نورتروپ فرای می‌باشد. از نظر فرای در باب تعریف اسطوره چنین آمده است: "اسطوره به ساده‌ترین و معمول‌ترین معنا نوعی سرگذشت یا داستان است که معمولاً به خدا یا رب‌النوع و موجودی الهی مربوط می‌شود. اسطوره بدین مفهوم با فرهنگ‌های ابتدایی یا با دوره‌های کهن فرهنگ‌های پیشرفته پیوسته است" (فرای، ۱۳۷۸، ۱۰۱). از نظر نورتروپ فرای آنچه که در کتاب مقدس آمده و از لحاظ تاریخی نیز درست است، فقط به دلیل اینکه از لحاظ تاریخی درست باشد، نیامده است. یعنی آنچه که در قرآن به عنوان داستان‌های انبیا آمده و به ویژه آنچه که در ارتباط با موضوع این مقاله است، یعنی آنچه که درباره مفهوم جن و آنچه که درباره سوره جن و آنچه درباره حضرت سلیمان و تسخیرجن توسط ایشان در قرآن آمده، همگی دلالت معنوی دارند. به عقیده فرای کل تاریخ بشر در ساختار کتاب مقدس لحاظ شده است. "فرای در مورد چگونگی دریافت وجود الهی و خدا بر این باور است که هر کس با توجه به استطاعت و وسع خود تصویری از آن را درک و دریافت می‌کند. از نظر این منتقد و نظریه‌پرداز، دلیل شباهت‌های میان اسطوره و دین همین ویژگی انسانی است و قابلیت‌های وی امکان ارائه پیام به شکل‌های کاملاً متفاوت را ممکن نمی‌سازد" (نامورمطلق، ۱۳۹۳، ۵۷). فرای در این مرحله کارکرد دیگری برای اسطوره معین می‌کند: "داستانی که دلالت معینی دارد و به اعضای جامعه می‌گوید که دانستن چه چیزی برای آنها اهمیت دارد" (فرای، ۱۳۷۹، ۷۶). اسطوره در معنای اخیر دیگر به معنای افسانه‌های عامیانه یا مثل نیست که به قصد سرگرمی ساخته شده و سینه به سینه منتقل می‌شوند، بلکه دارای مقصدی بسی

عظیم‌تر می‌باشد که در راستای آن، اسطوره به تاریخ ایزدان، انبیا، تاریخ و یا ساختار طبقاتی جامعه می‌پردازد و متضمن مفاهیم الهی و ماهوی است و بیانگر واقعیت هستی بشری می‌باشد که برای راهنمایی او در کتاب مقدس قرآن کریم از آنها سخن به میان رفته است. استعاره‌های قرآن کریم در داستان‌های لاهوتی آن، چه صراحتاً و چه تلویحاً بیان‌کننده بسیاری از آموزه‌های اسلامی و دینی هستند. به بیان دیگر "در میان انواع روایت‌ها این روایت اسطوره‌ای است که به دلیل استفاده از دلالت‌های ضمنی و زبان نمادین به زبان دینی نزدیک می‌شود. به همین روی دستاوردهای نقد اسطوره‌های می‌توانند برای شناخت رمزگان دینی نیز مفید تلقی گردند" (نامورمطلق، ۱۳۹۳، ۵۷). به عبارتی از نظر فرای در رویکرد رمزکل، کشف و تاویل و تفسیر دلالت‌های ضمنی اسطوره‌های کتاب مقدس، به عبارتی کشف تمام اسطوره‌های مشابه است. بنابراین با توجه به آنچه گفته شد و طبق این تعاریف، مولانا نیز موجودی برتر الهی بوده و سرگذشت داستانی او و کرامات او به نوعی اسطوره تلقی می‌گردد و از آنجایی که این اسطوره در رده اسطوره‌های عرفانی و دینی قرار می‌گیرد و به گونه‌ای متعلق به جهان مسلمانان است، بنابراین برای رمزگشایی از مفاهیم این روایات نیز از رمز کل مسلمانان که قرآن است، می‌بایست بهره برد. در همین راستا، در این پژوهش ابتدا به تبارشناسی واژه و مفهوم جن در قرآن و سپس تفاسیر و در آخر در روایات معتبر پرداخته میشود. در متن خود قرآن اشاره‌ای به ویژگی‌های ظاهری جن نشده است ولی در برخی روایات و تفاسیر، ویژگی‌هایی توصیف شده است که در نگاره‌ها به برخی از آنها برخورد می‌کنیم. جدای از ویژگی‌های ظاهری جن، بعد معنوی داستان مهم است و آن اینکه از نظر قرآن آنها می‌توانند مکلف باشند و در صورت ارتکاب گناه، از آتش دوزخ در امان نخواهند بود ولی می‌توانند با اولیای مقرب خدا در ارتباط باشند، مسخر آنها شوند و به آنها خدمت کنند و اظهار پشیمانی و توبه کنند و یا اسلام بیاورند که این مفاهیم معنوی در نگاره‌ها قابل ردیابی است. جن از نظر قرآن ویژگی‌هایی دو قطبی دارد، بطوریکه هم می‌تواند شر باشد و هم نیک باشد. از نظر اسطوره‌شناسی و واژه‌شناسی، واژه جن معادل ابلیس یا شیطان است و از آنجایی که طبق قرآن هم جنیان شرور وجود دارد و هم جنیان نیکوکار، با توجه به نظریه فرای و نقد اسطوره‌شناسی او، مراتب جنیان بصورت L شکل هستند، یعنی در ابتدا شر هستند ولی چون طبق قرآن فقط برای عبادت خداوند خلق شده‌اند به واسطه یک منجی که می‌تواند پیامبر، یا اولیای مقرب خداوند (در این پژوهش مولانا)، باشد، مسخر شوند، توبه کنند و به مرتبه جنیان نیکوکار صعود کنند. بنابراین در این راستا به کمک تجزیه و تحلیل تصویر جن در نگاره‌ها، تلاش شده که قابلیت‌های نمادین آن با استفاده از نقد اسطوره‌شناختی نورتروپ فرای، بررسی شود.

تبارشناسی جن در قرآن

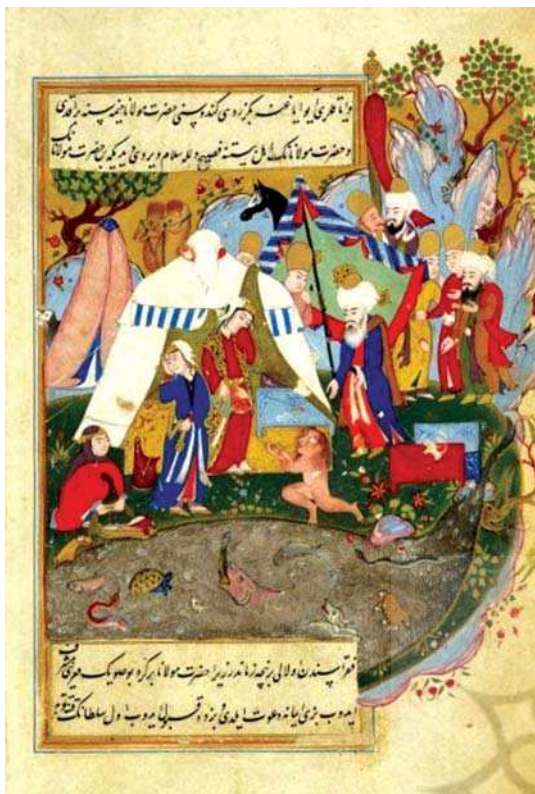
-جن در سوره جن و تفاسیر آن

کلمه جن به موجوداتی اطلاق می‌شود که قرآن صریحاً به وجود آنها اشاره کرده و آنها گاه مستور از حواس انسان هستند. در زبان فارسی نیز معادل جن، همان پری یا دیو می‌باشد. "همچنین دیو (اوستایی نئوه) در آیین زرتشتی به هریک از پروردگاران باطل یا شیاطین که در حقیقت تجسم شر و گناه محسوب می‌شده اند، اطلاق می‌گردد" (خرمشاهی، ج ۱، ۱۳۸۹، ۴۴۴). از نظر تفسیر نمونه، "جن گاهی بر یک مفهوم وسیع‌تر اطلاق می‌شود که انواع موجودات ناپیدا را شامل می‌گردد اعم از آنها که دارای عقل و درک‌اند و آنها که عقل و درک ندارند و حتی گروهی از حیواناتی که با چشم دیده می‌شوند و معمولاً در لانه پنهانند نیز در این معنای وسیع وارد می‌شود" (مکارم شیرازی، ج ۲۵، ۱۳۷۷، ۱۵۶). واژه جن ۲۲ بار در قرآن به کار رفته است. سوره جن، سوره ۷۲ قرآن در جز ۲۹ ام قرار دارد و در ۲۸ آیه در مورد ویژگی‌های جنیان صحبت کرده است. این سوره در کل به چند مورد از طایفه جن اشاره می‌کند که صوت قرآن را شنیدند و ایمان آوردند و به اصول معارف دین اقرار کردند. بصورت اجمالی ویژگی‌هایی که از این سوره و تفاسیر معتبر این سوره می‌توان بدست آورد، به قرار ذیل است: در آیه اول تاکید شده است که با اینکه جن از خاک آفریده نشده است ولی توانایی شنیدن سخنان انسان را دارد: *قُلْ أَوْحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِّنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا* (۱) (ای رسول ما) بگو: مرا وحی رسیده که گروهی از جنیان (آیات قرآن را هنگام قرائت من) استماع کرده‌اند و پس از شنیدن گفته‌اند که ما از قرآن آیات عجیبی شنیدیم. (۱) در آیه هفت داریم که: *أَنَّهُمْ ظَنُّوا كَمَا ظَنَنْتُمْ أَنْ لَّنْ يَبْعَثَ اللَّهُ أَحَدًا* (۷) و آنها هم مانند شما (آدمیان گروهی کافر شده و گمان کردند که خدا احدی را (به قیامت) زنده نخواهد کرد. (۷) از این آیه می‌توان فهمید که جنیان نیز می‌توانند کافر شوند و به انکار خداوند بپردازند. جنیان کافر نیز به عذاب آتش الهی گرفتار می‌شوند. با توجه به تفسیر نور، «جن با اینکه موجود لطیفی است ولی عذاب جسمانی است» (قرآنی، ج ۱۲، ۱۳۸۵، ۲۴۸). از طرف دیگر با توجه با آیه بعدی جنیان توانایی استراق وحی الهی در آسمان‌ها را داشته‌اند. *وَأَنَّا لَمَسْنَا السَّمَاءَ فَوَجَدْنَاهَا مَلَأَتْ حَرَسًا شَدِيدًا وَشُهَبًا* (۸) و جنیان گفتند ما به آسمان بر شدیم (تا اسرار وحی را استراق کنیم) لیکن یافتیم که آنجا فرشته نگهبان با قدرت و تیر شهاب آتشبار فراوان است. (۸) بر اساس تفسیر قرآنی در تفسیر نور، «طبیعت و فطرت جن بر فساد و شیطنت نیست، میان آنان نیز صالح و غیر صالح وجود دارد» (قرآنی، ج ۱۲، ۱۳۸۵، ۲۴۸). همین مورد در تفسیر المیزان نیز ذکر شده که «جنیان نیز مومن و کافر دارند و برخی صالح و برخی فاسدند و همچنین دارای شعور و اراده هستند و

می‌توانند کارهایی سریع و اعمالی شاقه را انجام دهند که از نوع بشر ساخته نیست» (طباطبایی، ج ۲۰، ۱۳۸۴، ۶۰). از ویژگی‌های دیگری که در تفسیر نمونه برای جنیان اشاره شده این است که «آنها با برخی انسان‌ها ارتباط برقرار می‌کردند و با آگاهی محدودی که نسبت به بعضی از اسرار نهانی داشتند، به اغوای انسان‌ها می‌پرداختند» (مکارم شیرازی، ج ۲۵، ۱۳۷۷، ۱۵۴). مورد دیگری که در تفاسیر این سوره مطرح شده، مسئله شفاعت جنیان از اولیا و پیامبران است. در تفسیر نمونه در باب این موضوع آمده است که: «اگر (جن) از انبیاء الهی شفاعتی بخواهد یا تقاضای وساطت در درگاه پروردگار کند نه تنها آن را نفی نمی‌کند بلکه قرآن گاه خود پیامبر را به این معنی دعوت کرده و گاه به دیگران دستور داده از پیامبر شفاعت بخواهند» (مکارم شیرازی، ج ۲۵، ۱۳۷۷، ۱۲۸). بنابراین مسئله شفاعت و توسل جن به پیامبران و اولیا و انبیای خدا، صراحتاً در قرآن تاکید شده است بطوریکه دقیقاً همین ویژگی در داستان مولانا و دیو آب آمده است.

-جن در سایر سوره‌های قرآن و تفاسیر آنها

در سوره‌های متعدد قرآن درباره جن و ویژگی‌های آن ذکر شده است. از جمله در سوره‌های انعام، حجر، انبیاء، نمل، الرحمن، سبا، صافات، فصلت، هود، الاحقاف، الاعراف، الاسراء، الناس، الذاریات، الکهف، السجده و سوره ص. با بررسی تمام معنای آیات این سوره‌ها و تحلیل تفاسیر آنها، گاهی مفهوم یکسانی از ویژگی‌های جن در سوره‌های مختلف آمده است که برای جلوگیری از تکرار مکررات از اشاره به تک تک آیات صرف نظر کرده و به جمع‌بندی مفاهیم مشترک در آیات مختلف بسنده کرده و ویژگی‌ها و مباحث متفاوت در سوره‌های مختلف در ذیل مطرح می‌شود. در آیه ۱۱۲ سوره انعام داریم: *وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ* (۱۱۲) و همچنین ما هر پیغمبری را از شیطانهای انس و جن دشمنی در مقابل برانگیختیم که آنها برخی با برخی دیگر برای اغفال مؤمنان سخنان آراسته ظاهر فریب اظهار کنند. و اگر پروردگار تو می‌خواست چنین نمی‌کردند، پس اینها را با دروغشان واگذار. (۱۱۲) در تفسیر این آیه در تفسیر نمونه آمده است که «شیاطین جمع شیطان معنای وسیعی دارد و به معنی هر موجود سرکش طغیانگر و مودی است. در آیه فوق کلمه شیطان، هم به شیطان‌های انسانی (انسان‌های پست و خبیث و طغیانگر) و هم به شیطان‌های غیر انسانی که از نظر ما پنهان هستند (جن) اطلاق شده است» (مکارم شیرازی، ج ۵، ۱۳۷۷، ۴۰۷). بنابراین در تفسیر آیه صراحتاً اشاره شده که نوع جن می‌تواند دارای خصوصیات شیطانی و دارای ویژگی‌های شر گونه باشد. ولی با همه این خصوصیات شیطانی اگر

تصویر ۱. نگاره مولانا و دیوآب، موزه مورگان نیویورک به شماره ۶۳۱۶۶. مأخذ: www.themorgan.org

به بعضی از اسرار نهانی دارند به اغوای انسان پردازند. گاه محل زندگی آنها در آب است و توانایی غواصی در آب دارند و از آب برای اولیای خدا مروارید می‌آورند.

معرفی نسخه ثواقب المناقب و نگاره‌های مطالعاتی

نسخه ثواقب المناقب نوشته عبدالوهاب بن جلال الدین محمد همدانی است که در سال ۹۴۷هـ (۱۵۴۰م) بصورت اثری خلاصه و ویرایش شده از نسخه مناقب العارفین افلاکی، تالیف شده است. نسخه افلاکی به دستور نوه مولانا (فریدون جلال الدین معروف به عارف چلبی) و به همت احمد افلاکی در سال ۱۳۵۳ م نوشته شده است. این اثر درباره مولانا و مریدانش و روایاتی در باب کرامات اوست. در صحت روایات این نسخه هیچ شکی وجود ندارد ولی به دلیل عبارات و واژه‌های ثقیل و گاه نامانوس، همان طور که ذکر شد، این نسخه توسط محمد همدانی بازنویسی شد. چند سال بعد این نسخه در زمان عثمانیان به ترکی ترجمه شد. ترجمه اول این نسخه در سال ۹۵۰هـ (۱۵۴۳م). درویش خلیل قونوی معروف به ثنائی ترجمه کرده و ترجمه بعدی به دستور سلطان مراد سوم عثمانی و توسط درویش محمود مثنوی خوان قونوی در سال ۹۹۸هـ (۱۵۹۰م) صورت گرفته است که این نسخه بلافاصله در همان سال و با شیوه

مسخر انسان یا اولیای خدا بشود، می‌تواند به آنها کمک کند. این ویژگی جنیان در سوره نمل و در داستان حضرت سلیمان نیز آمده است، در تفسیر آیه‌های ۱۷ و ۳۹ سوره نمل آمده است که: «انسان دارای قدرتی است که می‌تواند جن و پرنده را تحت فرمان خود درآورد و جن می‌تواند به انسان کمک کند» (قرآنی، ج ۱۲، ۱۳۸۵، ۴۰۳ و ۴۲۲). یعنی انسان می‌تواند جن را تسخیر خود کند و جن در خدمت انسان باشد که این مورد در سوره سبأ و در شرح دیگری از داستان حضرت سلیمان و ملکه سبأ آمده است. یکی دیگر از سوره‌هایی که در مورد جنیان صحبت کرده، سوره انبیاء می‌باشد. در آیه ۸۲ این سوره داریم: «وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ وَكُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ» و نیز برخی از دیوان را مسخر سلیمان کردیم که به دریا برای او غواصی کنند و یا به کارهای دیگر در دستگاه او بپردازند، و ما نگهبان دیوان (برای حفظ ملک سلیمان) بودیم. با توجه به این آیه از جمله فعالیت‌هایی که جنیان برای انسان یا برای اولیای خدا می‌توانند انجام دهند، غواصی است. در تفسیر این آیه در تفسیر نمونه آمده است: «این آیه یکی دیگر از مواهب انحصاری سلیمان را بازگو می‌کند: ما بعضی از شیاطین را مسخر او قرار دادیم که برای او در دریاها غواصی می‌کردند و جواهرات و مواد پرارزش بیرون می‌آوردند و کارهایی غیر از این نیز برای او انجام می‌دادند» (مکارم شیرازی، ج ۱۳، ۱۳۷۷، ۴۷۵). لازم به ذکر است که از نظر مفسران آنچه که به عنوان شیاطین آمده و یا آنچه که در برخی آیات به عنوان «جن» آمده، هر دو به یک معناست و منافاتی با یکدیگر ندارد چراکه همانطور که قبلاً ذکر آن رفته، شیاطین نیز از تیره جن هستند. آیه ۱۵ در سوره الرحمن در مورد چگونگی آفرینش جن از آتش صحبت می‌کند. «وَلَقَدْ خَلَقْنَا مِنْ مَّارِجٍ مِنْ نَّارٍ وَجِنِّيَّانَ رَا مِنْ رَخْشَدَةِ شَعْلَةٍ آتَشٍ خَلَقَ كَرْدَ. آیت الله مکارم شیرازی در تفسیر آیه چنین آورده‌اند: «جن را از شعله‌های مختلط و متحرک آتش آفرید. «مارج» در اصل از «مرج» (بر وزن مرض) به معنای اختلاط و آمیزش است و در اینجا منظور از اختلاط شعله‌های مختلف آتش می‌باشد، زیرا هنگامی که آتش شعله‌ور می‌شود گاه به رنگ سرخ، گاه به رنگ زرد، گاه به رنگ آبی و گاه به رنگ سفید درمی‌آید» (مکارم شیرازی، ج ۱۳، ۲۳، ۱۱۹). بنابراین بر اساس مجموع آیات قرآنی درباره ویژگی‌های جن به موارد زیر می‌رسیم: جن در اصل به معنای چیزی است که از حواس انسان پوشیده باشد، جنیان موجوداتی نیمه مجرد و به تعبیری جسم لطیف می‌باشند که پیش از انسان و از آتش آفریده شده‌اند و دارای استدلال و منطق و دارای تکلیف و مسئولیت هستند و گروهی از آنان صالح و عده‌ای گمراه و کافر هستند ولی می‌توانند مسخر اولیای خدا باشند و در خدمت ایشان قرار گیرند. برخی از آنها می‌توانند صدای انسان را بشنوند و با آنها ارتباط برقرار کنند و با آگاهی محدودی که نسبت

او به پای خرس، خود را در خیمه مولانا انداخت و بر اهل بیت مولانا به زبان فصیح سلام کرد و گفت: "ما نیز از جمله بندگان خداوندگاریم و چند نوبت آن حضرت به قعر آب تشریف آورده‌اند و ما را به ایمان دعوت نموده و ما بر دست آن حضرت توبه کرده‌ایم و شرط نموده که دیگر به هیچ آدمی ضرر نرسانیم و در این ولا از من خطایی بوجود آمده که جوانی را هلاک کرده‌ام و اکنون شما را شفیع می‌سازم به خداوندگار، تا از جریمه این شرمسار گنهکار درگذرد." در این سخن بود که مولانا چون شیر غران از در درآمد، غزل گویان و نوق کنان و چون بر آن احوال مطلع شد، استشناع، اهل بیت در حق وی قبول کرد و آن جانور تجدید توبه کرد و مقداری مروارید غلطان - که عقل در لطافت آن حیران بود - بر زمین گذاشت و رفت." (همدانی، ۱۳۹۰، ۱۵۳-۱۵۴).

تحلیل محتوایی نگاره‌ها

هر دو نگاره با وجود تفاوت‌های جزئی در تصویرسازی، دارای عناصر بصری مشترکی هستند. حضور مولانا و حرم ایشان و همراهانشان و حضور جنی که تحفه‌ای (با توجه به آیات و متن کتاب، مروارید می‌تواند باشد) به مولانا تقدیم می‌کند و تصویر دریاچه‌ای مملو از حیوانات شامل، مار، اژدهای دریایی، لاک‌پشت، ماهی و سگ، در هر دو نگاره به چشم می‌خورد. در بطن محتوایی داستان ما با یک دیو دریا مواجه هستیم که بنا به اظهارات همراهان مولانا موجودی نیمه انسان و نیمه حیوان می‌باشد، نگهبان و خدای دریاچه است و موجودی است که همواره به انسان‌ها ضرر می‌رسانده‌است و گاه باعث مرگ آنها می‌شده‌است. بطوری که مولانا را از نزدیک شدن به آن دریاچه گرم منع می‌کردند. ولی با توجه به اظهارات مولانا و پایان داستان و مطابقت برخی از نکته‌های داستان و تصویرسازی نگاره با مفهوم جن در آیات و روایات، این موجود و همراهان دریایی او، طایفه‌ای از جنیان می‌باشند که بوسیله بنده مقرب خداوند (مولانا)، مسخر شده و ایمان می‌آورند. اولین نکته‌ای که قابل تامل است این نکته می‌باشد که با توجه به آیات ذکر شده در بخش قبل، جن موجود عاقلی است که مستور از حواس انسان می‌باشد ولی می‌تواند صدای انسان را بشنود و در مواردی می‌تواند با اولیای مقرب خدا حرف بزند و گاه بوسیله آنها ایمان می‌آورد. با توجه به روایات، جن می‌تواند به شکل‌های مختلف بر انسان ظاهر شود عبدالرزاق لاهیجی آورده‌است: "در مذهب متکلمین آن است که ملائک و جن و شیاطین نیستند مگر اجسام لطیفه که حیات عرضی دارند و قادرند به شکل‌های مختلف درآیند و لهادا گاهی مرئی شوند و گاه نشوند و چون مرئی شوند به صور و اشکال مختلف مرئی شوند." (خرمشاهی، ج ۱، ۱۳۸۹، ۴۴۳). در بررسی اولیه از ویژگی‌های فیزیکی و ظاهری جن در تفاسیر و روایات، نتایج زیر بدست می‌آید.

تصویر ۲. نگاره مولانا و دیو آب، موزه توپ‌قاپی استانبول، به شماره روان ۱۴۷۹. مأخذ نگارنده

بغداد عثمانی، تصویرسازی شده‌است. این نسخه اکنون با ۲۹ نگاره در موزه مورگان نیویورک به شماره ام. ۴۶۶ نگهداری می‌شود. نسخه مصور بعدی در سال ۱۰۰۸ ه (۱۵۹۹ م) و بازم به شیوه بغداد عثمانی، تصویرسازی شده و اکنون به شماره روان ۱۴۷۹ در موزه توپ قاپی استانبول در حال نگهداری است. از هر دو نسخه مصور نگاره مربوط به مولانا و جن انتخاب شده‌است. تصویر اول از نسخه مورگان به شماره ام. ۴۶۶ می‌باشد و تصویر دوم مربوط به نسخه توپ‌قاپی به شماره روان ۱۴۷۹ است.

در باب حکایت این کرامت مولانا در متن ثواقب المناقب بصورت زیر آمده‌است: "نقل است که شیخ محمود نجار گفت که مولانا نوبتی همراه متعلقان خود و سایر اصحاب متوجه آب گرم شد چون به پل ابوالحسن نزول نمودند، حرم مولانا ولی را گفت که، به کنار این آب تنها نمی‌باید رفت که مشهور است که خداوند آب در این آب می‌باشد و هر سال البته چهارپایی یا آدمی فرو می‌برد و باز بر روی آب می‌افکند. فی الحال، مولانا از جای جهید که سالهاست که من او را می‌جویم و خود را با دستار و فرجی در آن آب انداخت فریاد از نهاد اصحاب برآمد. لحظه‌ای شد دیدند که جانوری که روی او به روی آدمی شبیه بود و پاهای

نویسنده محترم دقت فرمایید :
تصاویر شماره ۳ و ۷ کیفیت ندارد
لطفن تصاویر باکیفیت آن ها را دوباره
ارسال کنید

بازگشایی مفهوم جن در قرآن و تطبیق
آن با نگاره مولانا و دیوآب در نسخه
ثواب المناقب بر اساس نقد اسطوره‌ای
نورتروپ فرای / ۶۹-۷۷

تصویر ۵. مار در نگاره مولانا و دیوآب-جزیی از تصویر ۲

تصویر ۴. مار در نگاره مولانا و دیوآب-جزیی از تصویر ۱

تصویر ۳. مار در نگاره مولانا و دیوآب-جزیی از تصویر ۱

تصویر ۸. اژدها در نگاره مولانا و دیوآب، جزیی از تصویر ۲

تصویر ۷. سگ در نگاره مولانا و دیوآب-جزیی از تصویر ۱

تصویر ۶. مار در نگاره مولانا و دیوآب-جزیی از تصویر شماره ۲

تصویر ۱۰. جزیی از تصویر شماره ۲

تصویر ۹. جزیی از تصویر شماره ۱

و خداوند جن را در پنج صنف آفریده است: صنفی مانند باد در هوا (ناپیدا هستند) و صنفی بصورت مارها و صنفی بصورت عقرب‌ها و صنفی حشرات زمین‌اند و صنفی از آنها مانند انسان نند که بر آنها حساب و عقاب است" (مکارم شیرازی، ج ۲۵، ۱۳۷۷، ۱۵۷).

بنابراین با توجه به آنچه ذکر شد و همچنین با توجه به آنچه که در آیه ۸۲ سوره انبیاء آمده است، جنیان زندگی دسته جمعی دارند و زندگی جنیان می‌توانسته در دریا هم باشد. در تفاسیر خرمشاهی و تفاسیر دیگر از جمله استرآبادی هم آمده که جنیان می‌توانند بصورت های مختلف از جمله انواع حیوانات نیز درآیند. بنابراین در نگاره‌ها، موجوداتی که در دریاچه تصویر شده هم جز جنیان هستند و آنها بصورت طایفه‌ای زندگی می‌کرده‌اند. (تصاویر ۳-۸) در تصاویر ۹ و ۱۰ نیز، دریاچه و حیوانات داخل آن بصورت کلی نشان داده شده است.

حتی در روایات معتبر نیز در مورد ظاهر فیزیکی جن که می‌تواند بصورت حیوانات بر انسان ظاهر شود، مطالبی آمده است. "برخی روایات نیز حکایت از آن دارد که جنیان می‌توانند بصورت حیواناتی چون مار، سگ و

در قرآن در تفسیر آیه ۲۷ سوره حجر در تفسیر نمونه آمده که: "معنای دیگری هم برای "جان" آمده است که آن نوعی از مار است، چنانکه در داستان موسی می‌خوانیم "کانه جان" (مکارم شیرازی، ج ۱۱، ۱۳۷۷، ۸۱). در هر دو نگاره در آب، تصویر مار تصویرسازی شده است. در هر دو نگاره در آب، تصویر مار تصویرسازی شده است. در تصاویر ۳ الی ۶ تصویر مختلف مار در هر دو نگاره قابل مشاهده است. در روایات معتبر نیز آمده که جنیان می‌توانند ظاهر حیوانی به خود بگیرند، از جمله مار و سگ. به نوشته استرآبادی، "برخی از حیواناتی که جنیان می‌توانند به صورت آنها ظاهر شوند، عبارت‌اند از: مار، بز، غزال، پازن کوهی، گاونر، کبوتر، گربه (مخصوصاً گربه سیاه)، سگ، اسب و گورخر" (استرآبادی، ۱۳۸۲، ۵۲۵).

در همین راستا برای صحت تفاسیر مطرح شده، شاهدهی از روایات معتبر مربوط به پیامبر اکرم نیز مطرح می‌شود که در طبقه‌بندی انواع جن بازهم به نوح حیوانی مار اشاره کرده‌اند. "خلق الله الجن خمسة اصناف: صنف كالريح في السهواء و صنف حیات و صنف عقارب و صنف حشرات الارض و صنف کبني آدم عليهم الحساب و العقاب:

مختلط و متحرک آتش آفریده شده است که به عبارتی در اینجا منظور از اختلاط شعله‌های مختلف آتش می‌باشد، زیرا هنگامی که آتش شعله‌ور می‌شود گاه به رنگ سرخ، گاه به رنگ زرد، گاه به رنگ آبی درمی آید، بنابراین شاید انتخاب رنگ آبی برای جن در این نگاره، اشاره به این تفسیر داشته‌است. چراکه نگارگر مسلمان هیچ‌گاه جدا از اعتقادات دینی و مذهبی خود به تصویرسازی نسخه‌های مذهبی نپرداخته‌است. در این بخش از نگاره‌ها با تصویری مواجه می‌شویم که با توجه به متن روایت در ثواقب‌المناقب از آن به "خداوند آب" تعبیر شده است ولی با توجه به جمیع موارد ذکر شده، می‌توان آن را تعبیر به "جن" کرد. محتمل است که این جن (تصویر ۱۱ و ۱۲) رئیس طایفه جنیان بوده که به نیابت از طایفه خود، بر حضرت مولانا ظاهر شده و تقاضای شفاعت و بخشش کرده‌است چرا که در بخش‌های پیشین به تفصیل در مورد اثبات زندگی جمعی جنیان صحبت به میان آمده‌است. در این تصاویر می‌بینیم که جن پس از قبول شفاعت خود توسط مولانا، برای ابراز سپاس از ایشان مقداری مروارید غلطان از قعر آب، به همسر مولانا تقدیم می‌کند. در نهایت جمع‌بندی مصداق‌های تصویری جن در نگاره‌ها در جدول شماره ۱ آمده‌است. لازم به ذکر است که این جدول تنها ویژگی‌های ظاهری جن را مشخص کرده و ویژگی‌های رفتاری جنیان در قرآن و مطابقت آن با حکایت مولانا در متن مقاله به تفصیل بررسی شده‌است.

تصویر ۱۲. ظاهر حیوانی جن در نگاره مولانا و دیو آب، جزیی از تصویر ۲

تصویر ۱۱. تصویر جن در نگاره مولانا و دیو آب، جزیی از تصویر ۱

یا حتی انسان با ظاهری عجیب غریب درآیند" (مولوی مقدم، ۱۳۹۲، ۲۶). همانطور که در تصاویر شماره ۱۱ و ۱۲ آمده‌است، جن می‌تواند ظاهری نیمه انسان و نیمه حیوان نیز داشته‌باشد که این موضوع در تفسیر طوسی آمده‌است. "برخی از جن‌ها ممکن است بدن انسان یا سر حیوان داشته باشند یا دست و پایشان مانند دست و پای حیوانات باشد" (طوسی، ۱۳۴۵، ۴۸۶).

همان طور که در تفسیر آیه ۱۵ در سوره الرحمن در تفسیر نمونه آمده‌است، در مورد چگونگی آفرینش جن از آتش صحبت شد و معلوم گردید که جن از شعله‌های

جدول ۱. ویژگی‌های ظاهری جن در قرآن و مصداق تصویری آن در نگاره‌ها، مأخذ: نگارندگان.

شماره	ویژگی‌های جن در قرآن و تفاسیر	مصداق تصویری جن در تصویر ۱	مصداق تصویری جن در تصویر ۲
۱	ظاهر شدن جن به شکل‌های مختلف از جمله مار	تصویرسازی دو مار در نگاره (تصاویر ۳ و ۴)	تصویرسازی دو مار و یک مارماهی (تصاویر ۵ و ۶)
۲	ظاهر شدن جن به شکل‌های مختلف از جمله سگ	تصویرسازی نیم تنه یک سگ سفید در دریاچه (تصویر ۷)	-
۳	ظاهر شدن جن به شکل‌های مختلف از جمله اژدها	-	تصویرسازی نیم تنه یک اژدهای قرمز در دریاچه (تصویر ۸)
۴	ظاهر شدن جن به شکل موجودی نیمه انسان و نیمه حیوان	تصویرسازی موجودی نیمه انسان با ظاهری حیوانی (تصویر ۱۱)	تصویرسازی نیمه حیوان با طرز ایستادن انسانی (تصویر ۱۲)

نتیجه

همان طور که اشاره شد اسطوره از نظر فرای به شکل داستان‌هایی که دلالت‌های فلسفی دارند، در ادبیات ظهور می‌کند. به عبارت دیگر فرای تاکید می‌کند که اگر قهرمان داستان از نظر سخی و نوعی برتر از دیگر انسان‌ها باشد و به عبارتی از اولیای مقرب خداوند باشد، داستان او اسطوره است. بنابراین داستان‌های مولانا در ادبیات و به طور خاص در نسخه ثواقب المناقب را می‌توانیم در رده داستان‌های اسطوره‌ای در نظر بگیریم. به عبارت دیگر با توجه به تعاریف نورتروپ فرای از اسطوره، مولانا نیز اسطوره‌ای است در جهان عرفانی اسلام که برای بازگشایی از مفاهیم کرامات او می‌توان از داستان‌های قرآن بهره برد بنابراین برای تفسیر هنردینی و مذهبی و برای رمزگشایی از نگاره‌های مذهبی می‌توان از آیات قرآن و تفاسیر و روایات معتبر بهره گرفت. بنابراین با توجه به این نظریه، از نظر پژوهشگر، قرآن نیز برای مسلمانان رمز کل است و برای رمزگشایی از مفاهیم روایت‌های عرفانی و دینی شخصیت‌های اسطوره‌ای در جهان اسلام و بازتاب آنها در نگاره‌ها می‌بایست از قرآن و تفاسیر آن بهره برد. این پژوهش نگاره مولانا و دیوآب را در دو نسخه مصور ثواقب المناقب همدانی بررسی و تحلیل کرده است. از نظر نگارنده و با توجه به آیات قرآنی که با روش نقد اسطوره‌ای نورتروپ فرای بررسی شده است، موضوع این نگاره‌ها تسخیر جن بوسیله مولانا و ایمان آوردن و توبه جن می‌باشد. در قرآن کریم در سوره جن و سایر سوره‌ها به تفصیل و آشکارا در مورد وجود جن و ویژگی‌های آن صحبت شده و در روایات و تفاسیر نیز در مورد ویژگی‌های ظاهری جن اشاراتی شده است. جن از نظر قرآن و تفاسیر، موجودی است که از آتش خلق شده و از نظرها مستور می‌باشد و به دو گروه جنیان صالح و کافر تقسیم شده و کافران می‌توانند مایه اذیت و عذاب بندگان خدا باشند ولی بنا به خواست خدا و بنا به فلسفه آفرینش جنیان، مبنی بر عبادت خدا، آنها می‌توانند با پیامبران و اولیای خدا ارتباط برقرار کنند و بر اثر هدایت ایشان، اسلام بیاورند و توبه کنند، به عبارت دیگر این مفاهیم معنوی در ارتباط مولانا و جن در نگاره‌های ثواقب المناقب قابل ردیابی و پیگیری است. از نظر ویژگی‌های ظاهری نیز جن می‌تواند چهره‌ای نیمه انسان و نیمه حیوان داشته باشد، و یا به شکل‌های مار، اژدها و سگ و سایر حیوانات نیز قابلیت ظهور دارد که در نگاره‌ها تمام این حیوانات در دریاچه که محل زندگی اوست، تصویر شده است و همین موضوع اشاره به این نکته دارد که نگارگر سعی داشته طایفه‌ای از جنیان را با قابلیت‌های متفاوت ظهور آنها، تصویرسازی کند. حتی همانطور که جنیان مسخر حضرت سلیمان بودند و برای او غواصی می‌کردند و برایش مروارید غلطان از قعر دریا می‌آوردند، در این نگاره‌ها نیز جنیان دارای چنین توانایی‌هایی می‌باشند و بعد از توبه و اظهار پشیمانی، برای همسر مولانا از قعر دریاچه مروارید هدیه می‌آورند. در نتیجه، آنچه که در متن ثواقب المناقب تحت عنوان خداوندگار آب مطرح شده است، ولی همانطور که در فرضیه این مقاله آمده، این موجود می‌تواند از تبار جنیان باشد و این فرضیه با توجه به آیات قرآنی و تفاسیر تا حدودی به اثبات می‌رسد. بنابراین با توجه به نظریه نقد اسطوره‌ای نورتروپ فرای و ویژگی‌های داستان‌های اسطوره‌ای در نظریه او، مشخص شد که حکایات مولانا در نسخه ثواقب المناقب را می‌توان داستان اسطوره‌ای به شمار آورد و سپس در همین راستا برای تحلیل نگاره‌ها از نظریه رمز کل فرای بهره برده شد و در نهایت برای رمزگشایی مفاهیم نگاره‌های مذکور و به ویژه مشخص شدن مصداق‌های تصویری جن در نگاره‌ها، از آیات قرآنی و تفاسیر و روایات معتبر به عنوان رمز کل مسلمانان، استفاده شد. بنابراین با توجه به نتایج بدست آمده به هر دو سوال پژوهش پاسخ داده شد.

منابع و مأخذ

خرمشاهی، بهاء‌الدین، ۱۳۸۹، قرآن پژوهی، ج ۱، چاپ چهارم، تهران، نشر انتشارات علمی و فرهنگی.
طباطبایی، علامه سید محمد حسین، ۱۳۸۴، تفسیر المیزان، ج ۲۰، چاپ بیستم، قم، نشر انتشارات اسلامی.

- طوسی، محمد بن محمود ابن احمد، ۱۳۴۵، عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، بنگاه نشر کتاب.
- فرای، نورتروپ، ۱۳۷۹، رمز کل، ترجمه حسینی، صالح، تهران، نشر نیلوفر، نشر الکترونیک فیدیبو.
- فرای، نورتروپ، ۱۳۷۸، ادبیات و اسطوره در اسطوره و رمز، ترجمه جلال ستاری، تهران، نشر سروش.
- فزونی استرآبادی، میر محمود، ۱۳۲۸، بحیره، به کوشش عبدالکریم بن عباسعلی قمی تفرشی، تهران، مطبعه میرزا امان الله.
- قرائتی، شیخ محسن، ۱۳۸۵، تفسیر نور، ج ۱۲، تهران، نشر مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن. ماه وان، فاطمه، ۱۳۹۶، تصویر زندگی مولوی در نگاره های ثواقب المناقب، سومین همایش متن پژوهی ادبی (نگاهی تازه به آثار مولانا).
- مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، تفسیر نمونه، ج ۲۵، چاپ بیست و دوم، تهران، نشر دارالکتب الاسلامیه.
- مولوی مقدم، سید غلام عباس. هرندی، محمد جعفری ۱۳۹۲، جن از منظر ادیان ابراهیمی، نشریه معرفت، شماره ۱۶، سال ۴، صفحات ۳۵-۲۱.
- نامورمطلق، بهمن، ۱۳۹۳، اسطوره و اسطوره شناسی نزد نورتروپ فرای از کالبد شناسی نقد تا رمز کل، چاپ اول، تبریز، نشر موغام.
- نوشاهی، عارف، ۱۳۸۰، ثواقب المناقب اولیا الله ماخذی فراموش شده درباره مولانا و مولویه، نشریه معارف، ش ۵۳.
- همدانی، عبدالوهاب بن جلال الدین محمد همدانی، ۱۳۹۰، ثواقب المناقب اولیاءالله، تصحیح و مقدمه عارف نوشاهی، چاپ اول، تهران، نشر مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- Ayan, G., (2019), *Sevakib-I Menakib ve Mevlana*, III. Uluslararası Mevlana Kongresi
- Frye, Northrope & Robert D. Denham., (2007), *Northrop Frye's Notebooks for Anatomy of Criticism*, University of Toronto Press.
- Haral, H., (2015), *Osmanlı Minyatürü'nde Mevlânâ'nın Yaşam Öyküsü: Menâkıbü'l Arifîn ve Tercüme-i Sevâkıb-ı Menâkıb Nüshaları*, Dotorâ tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Tosun N., (2005), *Sevakıbu'l-menakıb-ı Evliyaullah: Mevlana ve Mevlevilik Hakkında Unutulmuş Bir Kaynak*, tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara.
- Yüceller, Ö., (2015), *Osmanlı minyatürlerinde neler anlatılmış ki*, <https://www.dunyabizim.com/etkinlik/osmanli-minyaturlerinde-neler-anlatilmamis-ki-h20283.html>

Anatomy to the General Mystery, First Edition, Tabriz, Mogham Publication.

Noshahi, Aref, 1380, Sawaqub al-Manaquib a forgotten source about Rumi, Maaref Publication, N53.

Tabatabayi, Allame Seyed Mohammad Hosein, 1384, Tafsir al-Mizan, Twentieth edition, Qom, Eslami Publication.

Toousi, Mohammad ebn Mhamoud ebn Ahmad, 1345, Ajā>ib al-makhlūqāt wa gharā>ib al-mawjūdāt, Thanks to the efforts of Manouchehr Sotoudeh, Tehran, Bongah Ketab Publication.

Tosun N., (2005), Sawaqub al-Manaquib a forgotten source about Rumi, Maaref Publication Sufism Scientific and Academic Research Journal, Ankara.

Yüceller, Ö., (2015), What is told in Ottoman miniatures, ki, <https://www.dunyabizim.com/etkinlik/osmanli-minyaturlerinde-neler-anlatilmamis-ki-h20283.html>.

www.themorgan.org

this interpretation, since Muslim painters would never have set aside their religious beliefs when illustrating religious manuscripts.

The jinn are divided into two groups of the righteous and the infidel jinn. Unbelievers can be a source of torment for God's servants, but according to God's will and according to the philosophy of the creation of the jinn, based on the worship of God, they can communicate with the prophets and saints of God, and under their guidance convert to Islam and repent. Jinn behavioral and physical characteristics also confirm this matter. In terms of physical characteristics, jinn can have half-human and half-animal faces or appear in the form of animals. Jinn can also appear in the form of snakes, dragons, dogs and other animals; all of which are depicted in the paintings in the lake where they live. This refers to the fact that the painter tried to depict a tribe of jinn with different abilities of their emergence. Just as the jinn were subjugated by Solomon and dived for him and brought him rolling pearls from the bottom of the sea, in these paintings the jinn have such abilities. In this painting, after repenting and expressing remorse, the jinn bring pearls from the bottom of the lake to Rumi's wife. Furthermore, verses of Qur'an and their valid interpretations are used in this regard. According to the Qur'an, the saints close to God and the prophets can subdue the jinn, talk to them and make jinn believe in Islam. Indicated concepts can be seen in Sawaqub al-Manaqib miniatures. Thus, both research questions have been answered in accordance to the results of the research.

Keywords: Sawaqub al-Manaqib, Miniature of Rumi, Myth Criticism, Northrop Frye, Jinn, the Great Code

References: Ayan, G., (2019), Sawaqub al-Manaqib and Rumi, 3rd International Mevlana Congress.

Fouzuni Astarabadi, Mirmahmoud, 1328, Bahireh, Thanks to the efforts of Abdolkarim ebn Abasali Ghomi Tafreshi, Tehran, Mirza Aman Allah Publication.

Frye, Northrop, 1379, The Great Code, Translated by Hoseyni, Saleh, Tehran, Niloufar Publication, (Electronic publishing Fidibo)

Frye, Northrop, 1378, Literature and myth in myth and mystery, Translated by Sattari, Jalal, Tehran, Soroosh Publication.

Frye, Northrop & Robert D. Denham., (2007), Northrop Frye's Notebooks for Anatomy of Criticism, University of Toronto Press.

Gherati, Sheykh Mohsen, 1385, Tafsir Noor, Volume 12, Tehran, Markaz Farhangi Ghoran Publication.

Hamedani, Abdolwahab ebn Jalal edin Mohammad Hamedani, 1390, Sawaqub al-Manaqib, First Edition, Tehran, Mirasmaktoob Publication.

Haral, H., (2015), the life story of Mevlânâ in Otoman miniature painting: Manâkib al-ârifin and Tarjuma-i Thawâqib-i Manâqib copies, Doctoral thesis, Mimar Sinan Fine Arts University.

Khorramshahi, Bahaedin, 1389, Quranic Studies, fourth edition, Tehran, Elmi Farhangi Publication.

Mahvan, Fatemeh, 1396, the image of Rumi's life in the paintings of Sawaqub al-Manaqib, Third Conference on Literary Text Studies (A new look at the works of Rumi).

Makaremshirazi, Naser, 1377, Tafsir Nemooneh, volume 25, Twenty-second edition, Tehran, Darol Kotob Eslamiyeh Publication.

Molavi Moghaddam, Seyed Gholam Abbas, 1392, Jinn from the perspective of the The Abrahamic religions, Marefat Publication, N16, P21-35.

Namvarmotlagh, Bahman, 1393, Mythology and Mythology at Northrop Frye from Critical

Reopening the Concept of Jinn in the Qur'an and Matching it with "Rumi and Water God" Illustration in Sawaqub al-Manaqib Copy in the Context of Myth Criticism of Northrop Frye *

Sevda Abolhassan Moghaddami, PhD Student in Islamic Arts, Tabriz Islamic Art University, Iran.

Bahnman Namvar Motlagh, Associate Professor and Faculty Member, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

Received: 2020/03/03 Accepted: 2020/06/30

According to Northrop Frye's "The Great Code" theory, Qur'an is also the great code for Muslims. Rumi is considered a myth in the mystical world of Islam; therefore, one must use the stories of the Qur'an in order to reopen the meanings of his virtues in the miniatures. The subject of this study is Sawaqub al-Manaqib, which illustrates Rumi's miracles. It was written by Abdulvehhab İbn-i Celaleddin Muhammed Hemedâni in 1541. This copy of the book has two illustrated versions, one of which was illustrated in 1590 with 29 illustrations and is now kept in the Morgan Museum of New York under number M.466 and the latter illustrated copy, which was made in 1599 with 22 illustrations, and is now kept in the Istanbul Topkapi Palace Museum under number TSMK REVAN 1479. For this study, miniatures related to Rumi and the water demon have been selected. The hypothesis of the study is that the creature mentioned in Rumi's story in the miniatures is neither the "water demon" nor the "water god", but the jinn. For this purpose, this article has examined the characteristics of jinn in Qur'an and has analyzed its pictorial examples in two miniatures. The main questions of this research are as follows: 1. To what extent are the features of a mythical story from the point of view of Frye's critique of myths applicable to the anecdotes of Rumi and Water God in the version of Sawaqub al-Manaqib? 2. To what extent the features mentioned in the Great Code of Qur'an about the jinn have found visual representation in the paintings of Rumi and Water God? The method in the study is descriptive-analytical, and information was collected through the library method while the pictures of the illustrated copy of Topkapi Istanbul were bought by the author from the mentioned museum. Research results show that according to what is mentioned in the verses and interpretations of the Qur'an regarding the characteristics of the jinn and how they relate to the saints close to God, the image in the pictures depicts jinn rather than Water God. According to the Qur'an and commentaries, jinn are creatures created from fire and hidden from view. With regard to their creation, based on Qur'an, the jinn are made from a variety of different flames. When fire ignites the flames may sometimes appear red, yellow or even turn bluish. Thus, the selection of the latter color, blue, for depicting jinn in one illustration may refer to

*This article has been extracted from doctoral program, entitled "Language and expression of contemporary Islamic arts" which was delivered by Professor Bahman Namvar Motlagh at Tabriz Islamic Art University.